

АЛЕКСАНДАР ДАНИЛОВИЋ

УНИВЕРЗИТЕТ „РУПРЕХТ-КАРА“

ХАЈДЕЛБЕРГ

aleksandar.danilovic.014@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.18485/bogoslovlje.2023.82.1.7>

УДК: 902:27-23(33)

903/904(33)

902.2(569.4)

ПРИМЉЕНО: 23.12.2022.

ОДОБРЕНО: 4.3.2023.

„И ГОСПОД БАЦИ НА ЊИХ КАМЕЊЕ ВЕЛИКО ИЗ НЕБА“ (ИНАВ 10, 11)

АРХЕОЛОШКА ИСКОПАВАЊА У ТЕЛ АЗЕКИ ИЗ ПЕРСПЕКТИВЕ

БИБЛИЈСКОГ ТЕКСТА

Сажетак: У срцу јудејске равнице налази се једно узвишење које крије тајне из прошлости јужног Леванта. У питању је Тел Закарија, односно библијска Азека, чувени град пред којим је Давид надвладао Голијата. О истом месту писао је и пророк Јеремија говорећи о судбини Јуде, а њега је, према асирским изворима, цар Сенахирим до темеља срушио. Археолози су 2012. године започели опширна ископавања на овом локалитету и до данас су открили многе загонетке које је земља скривала стотинама година. У овом прилогу биће пружен преглед библијских текстова који говоре о Азеки, а затим, приказ савремених археолошких открића. На крају, будући да ископавања нису завршена и да се истраживања планирају и наредних неколико сезона, идеја ове студије јесте да анализира светописамски текст кроз призму тренутних проналазака. ► *Кључне речи:* Тел Азека, библијска археологија, Исус Навин, Давид, Ровоам, Јеремија, Немија.

1. УВОД

Археолошка експедиција у Тел Азеки већ десет година истражује трагове библијске Азеке. Идеја ове студије јесте да понуди приказ најновијих открића и актуелних разумевања самог налазишта и да исте сагледа из перспективе библијских и ванбиблијских извора који о њему говоре.

Библијска археологија представља једну интегративну науку, која, комбинујући археолошке методе и њихову интерпретацију конкретних проналазака са библијском егзегезом, покушава да што верније опише историју јужног Леванта.¹ Када је реч о самом односу археологије и егзегезе, Фревел је у савременој науци препознао четири модела која углавном обликују крајњу интерпретацију пронађених артефаката. Први је тзв. *модел афирмације*, који за

¹ За више в. Dieter Vieweger, *Archäologie der biblischen Welt* (Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 2012), 23–59.

циљ има потврђивање дословне истинитости конкретног библијског текста. Другим речима, прихватају се искључиво она археолошка истраживања која верификују тачност одређеног наратива. Други модел је тзв. *Анцилин модел*, који третира археологију као секундарну дисциплину, подређену, у овом случају, библијској егзегези. *Модел кооперације* види археологију као засебну науку, но њен крајњи циљ је боље разумевање Светог Писма. У оквиру овог модела, библисти и археолози спроводе независна истраживања која се касније комбинују, пратећи одређену методологију. Као некаква врста реакције не ову сарадњу између егзегезе и археологије настао је четврти, тзв. *модел дисјинкције*, који настоји да у потпуности раздвоји библијску егзегезу и археологију, а чији резултати немају никаквих додирних тачака. Егзегеза је, према овом моделу, искључиво књижевна дисциплина, док се археологија помаже методама других, углавном природних наука.²

У последње време, у ери научног „конфликта“ између јерусалимске и телавивске школе археологије Свете земље, Оеминг покушава да афирмише пети модел, који би се могао назвати *корективни модел*, а који има за циљ да најпре разуме конкретан библијски текст, да установи његов жанр и његову намену и тек онда да се, уз његову помоћ, интерпретирају већ претходно археолошким методама анализирани артефакти: нпр. неће се исто ишчитавати историја опевана у псалмима и испричана у књигама о царевима.³

Студија која следи покушаће да се ослони на *корективни модел*, те да најпре анализира одређена светописамска места и паралелне ванбиблијске изворе. Након тога, биће дат преглед резултата савремених археолошких ископавања и тек онда ће моћи да се понуди њихова интерпретација из перспективе долепоменутих старозаветних одељака.

2. АЗЕКА У СВЕТОМ ПИСМУ

Азека (אֶזְקָא), односно Азика, како је транскрибују Даничић и Милин, пратећи, вероватно, грчки (Αζικα) и словенски превод (азикà), јавља се седам пута у јеврејском тексту. Најчешће је спомиње Књига Исуса Навина, и то три пута, као једну од локација где су се Израиљци борили са Аморејцима (ИНав 10, 10–11), те као један од градова у којем су се настанили синови Јудини (ИНав 15, 35). Затим, приповедач једне од најпознатијих библијских епизода о Давиду

² B. Christian Frevel, „Dies ist der Ort, von dem geschrieben steht...“ Zum Verhältnis von Bibelwissenschaft und Palästinaarchäologie“, *Biblische Notizen* 47 (1989): 35–89.

³ Manfred Oeming, „Erzählen lernen aus dem Alten Testament. Die Geschichte von David und Goliath als Lehrstück narrativer Theologie und Pädagogik“, in *Erzählen. Ingrid Schobert zum 60. Geburtstag*, Hrgs. Christoph Wiesinger, und Stephan Ahrnke (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2019), 119–142.

и Голијату наводи да су се Филистејци током напада на цара Саула улогорили између Сохота и Азеке (1Сам 17, 1). Друга књига дневника наводи Азеку као један од важних граничних градова Јуде које је цар Ровоам утврдио (2Дн 11, 9). Један од најзанимљивијих помена јесте, свакако, Јеремијин опис вавилонске кампање на Јуду, те опис Јерусалима, Лакхиса и Азеке као јединих утврђених градова који још нису пали (Јер 34, 7). Напоследку, Немија спомиње Азеку (Нем 11, 30) као један од градова који су настанили синови Јудини након повратка из вавилонског ропства.

2.1. Камење небеско: ИНав 10, 10–11

ИНав описује догађаје који су пратили изабрани народ након Мојсијевој смрти, па све до појаве судија. У фокусу ових наратива налази се насељавање обећане земље и њено освајање из руку хананских народа. Историјски гледано, радња књиге је смештена пред сам крај Касног бронзаног доба (КБД).⁴

Библисти су углавном сагласни да се време сакупљања и записивања самог наратива може датирати у VII–VI век пре Христа.⁵ У свом најновијем коментару на ИНав, Доземан поставља за најранији датум њеног настанка асирско освајање Северног царства, док за најкаснији узима постегзилни период, али не након разлаза Јудеја и Самарјана.⁶

Азеку ИНав спомиње два пута. Њен први помен налази се у 10. поглављу, које описује рат Израјлаца са пет аморејских царева (ИНав 10, 1–15). Након освајања Јерихона и Гаја, те након склапања мира између Израјла и Гаваона, Аморејци су напали Израјл (ИНав 10, 1–5). После позива Гаваоњана Исусу Навину да им помогне, Израјлци су стали у њихову одбрану, те су, уз помоћ Господњу, потукли аморејске царе. Господ је прву победу донео Израјљу код Гаваона, а другу код Азеке:

¹⁰ И смете их Господ пред Израјлем, те их Он⁷ удари страдањем великим код Гаваона. Потера их путем узбрдо ка Вет-Хорону и удари их све до Азеке и до Македе.

ויהם יהוה לפני ישראל ויכם מכה גדולה בגבעון וירדפם
דרך מעלה בית-חורן ויכם עד-עזקה ועד-מקדה:

⁴ Jan C. Gertz, *Grundinformation Altes Testament* (Stuttgart: Vandenhoeck & Ruprecht, 2019), 291. Дрејн радња ИНав експлицитно ставља у XIII век пре Христа. Џон Дрејн, *Увођење у Сџари Завети* (Београд: Clío, 2003), 71.

⁵ Gertz, *Grundinformation*, 289. Ernst A. Knauf, *Joshua* (Zürich: TVZ, 2008), 13–21. Још је Теодорит Кирски у V веку поставио тезу о каснијем настанку ИНав. Теодорит, *Quaestiones in Octateuchum*, PG 80, 473–76.

⁶ Thomas Dozeman, *Joshua 1–12* (Yale: Yale University Press, 2015), 27.

⁷ Даничић и Милин преводе који их њоди / њако да су их љуџо њодили, узимајући Израјл за субјекат 3. л. јд. impf. cons. глагола כּוּן. С друге стране, LXX и словенска традиција овде додатно расветљавају ситуацију, наглашавајући да је Господ тај који их је победио: καὶ συνέτριψεν αὐτοὺς κύριος/ὁ κύριος ἡ γὰρ.

¹¹ И би бежање од Израиља, кад бејаху на падини бет-хоронској, и Господ баци на њих камење велико из неба све до Азеке и погинуше. Више би оних који су погинули од камења градног, него оних које су побили синови Израиљеви мачем.

ויהי בנסם מפני ישראל הם במורד בית-חורון ויהוה השליך עליהם אבנים גדולות מן-השמים עד-עזקה וימתו רבים אשר-מתו באבני הברד מאשר הרגו בני ישראל בחרב:

Поред описа битке и Божије интервенције у виду градног камења и касније поеме сунцу (ИНав 10, 12–14), текст даје локацију Азеке: на потезу од Гаваона, преко Веторона ка Макиди.⁸ Овде се Азека не описује ближе, нити се из текста може закључити њена величина и коме је припадала. Наводи се само као географско место близу којег су се одиграли битни догађаји. Међутим, будући да се у перу библијског писца налази као важна географска одредница, могло би се закључити да је у питању било неко веће и важније насеље.

2.1.1. Градови Јудини: ИНав 15, 35

Азека се у ИНав помиње и у 15. поглављу, које набраја градове јудиног племена. Писац најпре приповеда о границама које је оно обухватало (ИНав 15, 1–12), а затим и градове које је настанило. Азека се помиње као један од четрнаест јудејских градова у равници:

^{21a} А беху градови гранични племена синова Јудиних: ...	ויהיו הערים מקצה למטה בני-יהודה
^{33a} У равници (Шефела): ...	בשפלה
³⁵ Јармут и Адулам, Сохо и Азека.	ירמות ועדלם שוכה ועזקה:
^{36b} ...градова четрнаест и села њихових.	ערים ארבע-עשרה וחצריהן:

Ово је први помен Азеке у рукама Израиља. Текст још помиње Јармут, Одолам и Сохот, који се налазе у близини и чије постојање су савремени археолози потврдили.⁹ Осим тога, из текста о самој природи Азеке, њеној величини или употреби, не може се ништа ближе закључити. Међутим, као и у претходном поглављу, може се претпоставити да је град имао одређену важност, будући да га библијски писац поново помиње. Такође, није јасно ни да ли су га Израиљци освојили или су само населили место које је било напуштено.

⁸ За више о древној Макиди в. David Dorsey, “The Location of Biblical Makkedah”, *Journal of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University* 7 (1980): 185–93.

⁹ Pierre Miroschedji, “The Early Bronze Age Fortification at Tel Yarmut”, *Eretz-Israel: Archaeological, Historical, and Geographical Studies* 21 (1990): 48–61; Charles Clermont-Ganneau, “The Site of the City of Adullam”, *Palestine Exploration Fund Quarterly Statement* 7, № 3 (1875): 168–77; Michael Hasel, *Socoh of the Judean Shephelah: The 2010 Survey* (Winona Lake: Eisenbrauns, 2017).

2.2. Дечак против дива: 1 Сам 17, 1

Прича о Давиду и Голијату представља једну од најпознатијих библијских епизода. Текст приповеда о времену успона цара Давида негде око 1050. године пре Христа. Библисти се слажу да је овај наратив записан касније, те да је део девтерономистичке историје, сакупљене недуго након пада Јерусалима у VI веку пре Христа.¹⁰ Међутим, имајући у виду сличне догађаје, само са другим ликовима у 2 Сам 21, 19–22, те језичке мотиве и конструкције карактеристичне за каснији период, Рофе и Оеминг предлажу крај персијског периода (ПД) као крајњи датум записивања ове епизоде.¹¹ На основу библијског текста, филистејска и израиљска војска састале су се код Азеке:

¹ И сакупише Филистејци војске своје за рат. И сакупише се у Сохоту који је Јудин. И улогорише се између Сохота и Азеке код Ефес-Дамима.

וַיִּסְפוּ פְּלִשְׁתִּים אֶת־חַמְצִיָּהֶם לְמַלְחָמָה וַיִּסְפוּ שָׁכָה אֲשֶׁר לַיהוּדָה וַיַּחֲנוּ בֵּין־שׁוֹכָה וּבֵין־עֹזָקָה בְּאֶפְסֵי דָמִים:

Из самог стиха се о Азеки не може ништа ближе закључити: ни чији је град био, нити како је изгледао, осим да се налази у близини Сохота. Но, само археолошко налазиште је данас постало место ходочашћа хиљадама савремених Израелаца, који се ту редовно окупљају и препричавају догађаје с почетка јавног деловања цара Давида и његову славну победу над филистејским дивом.

2.3. И изгради градове утврђене: 2 Дн 11, 9

Књиге дневника се у јеврејском канону налазе на крају, док се у хришћанском Старом Завету налазе уз књиге о царевима. Оне представљају неку врсту рекапитулације свештене историје Израиља. Књиге дневника у јеврејском канону чине једну целину, док их тек касније LXX дели у две, називајући их *оно шїџо је изостављено*.¹² У њима је јасно изражена вера да је Господ присутан у историји и у свим догађајима, те је наглашена важност Јерусалима и Храма. Када је у питању време писања, Клајн претпоставља да су књиге дневника у свом данашњем облику сачињене најраније на самом почетку IV, а најкасније крајем III века пре Христа.¹³

¹⁰ Alexander Rofé, “David Overcomes Goliath. Genre, Text, Origin and Message of the Story”, *Henoch* 37 (2015): 74. И. Финкелштајн га датира у касни VII век пре Христа. Israel Finkelstein, *David and Solomon: In Search of the Bible’s Sacred Kings and the Roots of the Western Tradition* (New York – London: Free Press, 2007), 196–99.

¹¹ Rofé, *David*, 87; Oeming, *Erzählen*, 127.

¹² Παράλειπόμενον. У LXX^А наслов је нешто дужи: „Оно што је изостављено у вези са царевима Јуде.“ У неким манускриптима Пешите може се наћи слично: „Књига Дневника, односно књига сећања на дане царева Јуде.“ Ralph Klein, *1 Chronicles* (Minneapolis: Fortress Press, 2006), 1.

¹³ Уп. Klein, *Chronicles*, 16. Jacob Myers, *1 Chronicles* (New York: Doubleday, 1965), lxxxix.

У 11. поглављу 2Дн спомиње Азеку као један од градова које је цар Ровоам утврдио и обновио након доласка на престо, а након поделе царства око 900. године пре Христа, тј. у раном гвозденом добу II (ГД II):¹⁴

⁵ И седе Ровоам у Јерусалиму. И изгради градове утврђене у Јуди:	וישב רחבעם בירושלם ויבן ערים למצור ביהודה:
⁹ И Адораим, Лахиш и Азеку	ואת־אדורים ואת־לכיש ואת־עזקה:
¹¹ И ојача бедеме. И постави у њима заповеднике и складишта за храну, уље и вино.	ויחזק את־המצרות ויתן בהם נגידים ואצרות מאכל ושמן ויין:
¹² А у сваки град и град штитове и копља. И ојача их веома. И беше њему Јуда и Венијамин.	ובכל־עיר ועיר צנות ורמחים ויחזקם להרבה מאד ויהי־לו יהודה ובנימן:

Дакле, текст уз Лахис наводи и Азеку као један од Ровоамових утврђених градова. Осим тога, текст претпоставља да је цар од њих направио неке врсте регионалних центара, постављајући у њима војску са заповедницима, оружје, храну, пиће и уље (можда и за религијске потребе).

2.4. Градови утврђени: Јер 34, 7

Књига пророка Јеремије, која је веома присутна и у богослужењу Цркве, говори о периоду од времена цара Јосије, па до самог пада Јерусалима у руке цара Навуходоносора (586/7. године пре Христа). Ромер предлаже три фазе настанка Јер, где се главни део корпуса може датирати у ПД, а њено коначно формирање може се сместити у хеленистичко доба.¹⁵

Јеремија у 34. поглављу пророкује о судбини Јуде и цара Седекије током вавилонског похода на Јудеју, те у 7. стиху спомиње градове који до тог тренутка још нису пали у њихове руке:

⁷ И војска цара вавилонског је водила рат против Јерусалима и против свих градова Јудиних који су остали: Лахиша и Азеке, јер они су остали од градова Јудиних градови утврђени.	וחיל מלך־בבל נלחמים על־ירושלם ועל כל־ערי יהודה הנותרות אל־לכיש ואל־עזקה כי הנה נשארו בערי יהודה ערי מבצר:
---	---

Из текста се може закључити путања којом је вавилонска војска освајала Јудеју, а да су, уз Јерусалим, Лахис и Азека представљали последња војна упоришта Јудеја, те да су били снажни и утврђени градови. Поред 2Дн, Јер је једини спис који поближе говори о изгледу и функцији саме Азеке.

¹⁴ Дрејн, *Увођење*, 150. Уп. Neil Silberman, and Israel Finkelstein, *The Bible Unearthed* (New York: Free Press, 2001), 149.

¹⁵ Thomas Römer, *Einleitung in das Alte Testament* (Zürich: TVZ, 2013), 403.408.

2.5. Азека и места њена: Нем 11, 30

Књига Немијина, која се данас налази као засебан спис у оквиру старозаветног канона, некада је сачињавала једну целину са Књигом Јездрином. Овај корпус је у јеврејским заједницама називан, једноставно, Књига Јездрина. У LXX су Јездра и Немија такође биле део једне целине, али су носиле назив II Јездрина, док је I Јездрина представљала нешто другачији и допуњени превод корпуса Јездра–Немија. Да ствар буде још сложенија, у Вулгати Књига Немијина носи наслов II Јездрина, док неки словенски рукописи садрже и апокрифну Књигу Јездрину, коју називају III Јездрина.

Корпус Јездра–Немија прати догађаје од повратка изабраног народа из вавилонског ропства у време Зоровавеља (538–516. године пре Христа), Јездре (око 458. године пре Христа) и Немије (око 445. године пре Христа)¹⁶ и говори о обнови Јерусалима, Храма и Закона, те представља последњу историјску књигу у јеврејском канону. Истраживачи се на основу филолошких анализа донекле слажу да је време коначног настанка корпуса Јездра–Немија рани хеленистички период.¹⁷ У свом 11. поглављу Нем наводи места која су Израилци населили по повратку из заточеништва:

^{25a} А по селима и пољима њиховим од синова Јудиних настанише: ...	ואלהחצרים בשדתם מבני יהודה ישבו
³⁰ Заноју, Адулам и села њихова, Лахиш и поља његова, Азеку и места њена. И улогорише се од Вирсавеје до долине Енома.	זנה עדלם וחצריהם לכיש ושדתיה עזקה ובנתיה ויהנו מבאר־שבע עד־גיא־הנחם:

Дакле, уз Одолам и Лахис, Израилци насељавају и Азеку. Ни овде нема неког ближег описа како је град могао изгледати, али додатак *и месџа њена* може указивати на то да се радило о некој врсти регионалног центра са својим предграђима или селима. Занимљиво је напоменути да је листа градова у Нем 11 веома слична оној у ИНав 15, а ту сличност Липшиц види као веома симболичну, поготово када је у питању редослед навођења градова.¹⁸ Треба напоменути и то да LXX садржи нешто другачију листу, те не помиње Азеку.

¹⁶ Године су дате по Finkelstein, *Unearthed*, 298–301.

¹⁷ Thomas Heike, *Die Bücher Esra und Nehemia* (Stuttgart: KBW, 2005), 39. Мајерс је, додуше, датира нешто раније, око 400. године пре Христа. Jacob Myers, *Ezra.Nehemia* (New York: Doubleday, 1965), lxx.

¹⁸ Oded Lipschits, “Literary and Ideological Aspects of Nehemiah 11”, *Journal of Biblical Literature* 121, № 3 (2002): 437–38.

3. АЗЕКА У ВАНБИБЛИЈСКИМ ИЗВОРИМА

3.1. Сенахиримова освајања

Половином XIX века археолози су у библиотеци асирског цара Асурбанипала пронашли три комада глинене плоче на којој су описани Сенахиримови ратови против цара Језекије из VII века пре Христа. Текст је подељен у двадесет један ред, а први део плоче говори о Сенахиримовом походу и освајању Азеке:¹⁹

(1) ... (2) ...

(3) [... Анштар, мој господар, охрабри ме и против земље Јудине ја марширах. У] току послања мојега, данак царева филистејских ја примих.

(4) [... снагом?] Аншара, господара мојега, покрајина [Језек]ије јудејског као [...

(5) [...] град Азека, његово утврђење, које је између [ме]ђе моје и земље Јудине [...

(6) [као гнездо орлово?] смештен на планинском гребену, попут безбројних оштрих гвоздених бодеза, досежући високо небеса [...

(7) [његове зидине] беху јаке и прхошаху пуком погледу највиших планина, као да се [пројави његов врх?] с небеса.

(8) [помоћу моћних земљаних ра]мпи, моћне? ударне овнове приближише, са нападом пешадије, (користећи) руднике, пробише.

(9) [...] они су видели [приближавање моје ко]њице и они су чули рику моћних војски бога Аншара и [њихова ср]ца се поплашише

(10) [град Азеку ја опколих,] ја заробих, ја однесох његов плен, ја уништих, ја опустоших, [ја спалих ватром...²⁰

Други део текста говори о освајању филистејског Гага,²¹ који је, према Сенахиримовом запису, Језекија освојио и утврдио.

Пратећи књижевни стил, те поредећи их са записима Саргона II, Нааман класификује ове фрагменте као *йисма доју* из времена цара Сенахирима и тако их разликује од класичних асирских анала, који су доста стриктнији формом и сиромашнији језиком.²² Азека је описана као гранични град између Јудеје и Асирског царства. Сенахиримов писар је назива *гнездо орлово* и описује као утврђење са високим и јаким зидинама, смештено високо у брдима. Да би га освојио, цар је морао да нареди да се копају тунели, да се користе ударни

¹⁹ Галил пак сматра да се овде заправо ради о фрагментима из времена освајања Саргона II. Gershon Galil, "A New Look at the Azekah Inscription", *Revue biblique* 102 (1995): 321–29.

²⁰ Прихваћени су Нааманова транскрипција и читање са акадског, а за основу превода је узет његов енглески превод. Nadav Na'aman, "Sennacherib's Letter to God on His Campaign to Juda", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 214 (1974): 26–28.

²¹ Неки научници сматрају да се овде ради о освајању Екрона. Siegfried Mittmann, "Hiskia und die Philister", *Journal of Northwest Semitic Languages* 15 (1990): 97–99.

²² Na'aman, *Letter*, 29.

овнови, те да се граде опсадне рампе. На крају, Сенахиримов писар описује како је његов цар разорио и опустошио град, те да је однео богат плен, што указује на то да се радило о утврђеном и богатом граду, не лаком за освајање. Описи ових ратова су нашли место и у перу библијског писца који је о њима приповедао у 2Цар 18–19.

Осим ових фрагмената, у древној Ниниви, пронађена је глинена призма (тзв. Тејлорова призма), висока 38 центиметара из 689. године пре Христа, на којој је записан део тзв. Сенахиримових анала, који описују његове походе на Јудеју. Набрајајући ограђене и утврђене градове које је цар узео од Језекије, његов писар помиње и Азеку.

3.2. Остраке из Лахиса

Када су у питању ванбиблијски извори који говоре о Азеки, занимљиве су и остраке које је пронашао Ц. Старки у јануару 1935. године, ископавајући капију Лахиса. Остраке су објављене 1938. године, и од тада су познате као чувена *Писма из Лахиса*. Писма потичу из времена вавилонских освајања из прве половине VI века пре Христа. Она обухватају преписку између јудејског војсковође Хошајахуа, највероватније из Мареше, и његовог претпостављеног команданта Јаоша, који је био задужен за одбрану Лахиса.²³

За контекст рада, најинтересантније је четврто писмо, које говори да његов аутор, највероватније Хошајаху, чека светлосне сигнале из Лахиса, док они из Азеке више нису видљиви. Ово имплицира да је у време писања Азека већ пала у руке вавилонске војске. А као што је показано, по речима Јеремије, Азека је, уз Лахис и Јерусалим, била једини утврђени град који се опирао вавилонској најезди.

Нека учини Господ господару мојему овога дана да чује добре (вести).
И сада, по свему што је послао господар мој, ово је учинио слуга твој.
Написах на капији по свему што си ми послао.
А оно што је послао мој господар говорећи о Бет Харапиду, нема тамо никога.
А Семахјахуа, узме га Шемајаху и доведе га горе у град.
А слуга твој га не шаље тамо више, до када дође јутро.
И нека зна (господар мој), да знаке огњене Лахиша ми посматрамо, по свим знацима које је дао господар мој, јер не видимо Азеку.²⁴

Епилог освајања цара Навуходоносора је добропозната епизода о паду Јуде, одвођењу становништва у Вавилон и почетку тзв. *вавилонској ројсџива*, током којег ће настати или ће се развити добар део библијске књижевности.

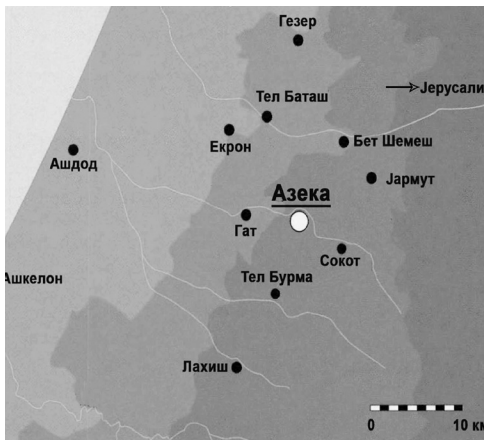
²³ Shmuel Ahituv, *Echoes from the Past. Hebrew and Cognate Inscriptions from the Biblical Period* (Jerusalem: Carta, 2008), 56.

²⁴ Превод је сачињен по јеврејском тексту који је дао Ахитув. В. Ahituv, *Echoes*, 70.

3.3. Јевсевије Кесаријски

Азека се помиње и доста касније у делима хришћанских писаца. У свом делу *О именима места у Светиом Писму* Јевсевије Кесаријски саставља листу локалитета који се јављају у Писму. Када пише о местима која се помињу у ИНав, он наводи и Азеку, карактерише је као један од хананских градова, те записује да и у његово време постоји село звано Азека на путу између Јерусалима и Елефтерополиса (Мареша).²⁵

4. ИСКОПАВАЊА У ТЕЛ АЗЕКИ

Локација Азеке

Тел Азека са јужне стране

4.1. Историја ископавања

Крајем XIX века британски Фонд за истраживање Палестине је, у оквиру пројекта за утврђивање хронологије локалитета широм јудејске равнице, унајмио двојицу археолога, Блиса и Мекалистера. Њихов задатак је био да током 1899. и 1900. године спроведу археолошка ископавања у Тел Ес-Сафију (библијски Гат), Тел Мареша и Тел Годеду.²⁶ Међутим, за први локалитет су изабрали једно вештачко узвишење (тел) висине 400 m, удаљено само 8 km источно од Гата (фиг. 1 и фиг. 2). У питању је била Тел Закарија, коју су Блис и Мекалистер

²⁵ Јевсевије, *Onomasticon*, GCS 11/1, 18.

²⁶ Oded Lipschits et al., "Four Seasons of Excavations at Tel Azekah: The Expected and Especially Unexpected Results", in *The Shephelah During the Iron Age*, ed. Oded Lipschits (Winona Lake: Eisenbrauns, 2017), 3.

погрешно идентификовали са библијским Сохотом.²⁷ Локацију су ископавали седамнаест недеља у периоду од две године, а 1902. године објавили су финални извештај који је обухватао резултате са свих локалитета.²⁸

Имајући у виду објављени и необјављени материјал, јасно се види да су због велике површине локалитета Блис и Мекалистер испитивали само три арела: мали део горње површине тела, остатке кула на југозападној падини и тврђаву на узвишењу, тј. акропољу (фиг. 3). Укратко, на основу проналазака са горње површине тела установили су да је локалитет био насељен у више периода које су они назвали *предизраиљски* и *јеврејски*.²⁹ Савремени археолози су их идентификовали са раним бронзаним добом (РБД) II и III, КБД I и II, те ГД II.³⁰ Када су у питању куле на југозападној падини, Блис и Мекалистер су их датирали у римски или чак византијски период,³¹ док су на основу проналазака са тврђаве на акропољу, којој су посветили највише времена, закључили да је тел већ био насељен у време Исуса Навина, да је утврђен највероватније за време Ровоама, а да су додатне куле изграђене у хеленистичком периоду, те да је локалитет, након кратке употребе у римском и византијском периоду, напуштен.³² Ипак, они нису документовали никакве проналаске који би нагостили евентуално постојање насеобине у средњем бронзаном добу (СБД), нити у раном ГД.

4.2. Савремена ископавања

Пишући своју докторску дисертацију, Даган је крајем деведесетих година XX века анализирао сакупљену грнчарију са падина Азеке, те утврдио да је локалитет ипак био насељен у СБД. Поред тога, идентификовао је остатке грнчарије из ГД I.³³ То је мотивисало израелске археологе Липшица и Гадота, те немачког теолога Оеминга, да након успешно завршених ископавања у Рамат Рахелу, своју наредну експедицију отпочну управо на Тел Азеки. После опширних припремних испитивања терена, археолози су 2009. године на основу идентификованих масивних грађевина испод површине земље претпоставили да је Азека у два наврата доживела свој врхунац: у КБД и у ГД II. Осим тога,

²⁷ Sharon Napchan-Lavon et al., “Bliss and Macalister’s Excavations at Tell Zakariya (Tel Azekah) in Light of Published and Previously Unpublished Material”, in *Villain or Visionary? R. A. S. Macalister and the Archaeology of Palestine*, ed. Samuel Wolff (London – New York: Routledge, 2015), 74.

²⁸ Frederick Bliss, and Robert Macalister, *Excavations in Palestine During the Years 1898–1900* (London: Palestine Exploration Fund, 1902). За финални извештај из Тел Закарије в. стр. 12–27.

²⁹ Bliss, *Excavations*, 18–19, 25, 72–73.

³⁰ Lipschits, *Seasons*, 4–5.

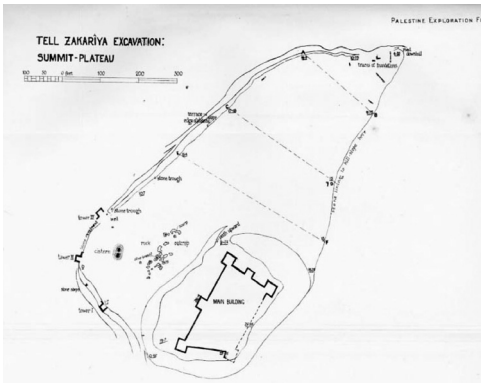
³¹ Bliss, *Excavations*, 14.

³² Bliss, *Excavations*, 23.

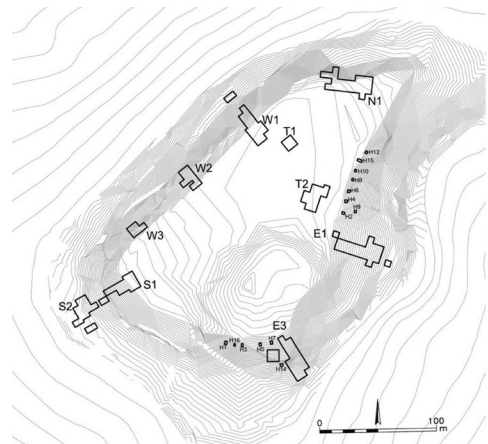
³³ Yehuda Dagan, *The Settlement in the Judean Shephelah in the Second and First Millennium B.C.E.: A Test-Case of Settlement Processes in a Geographical Region* (Tel Aviv: Tel Aviv University, 2000), 46–47.

утврђени су остаци из персијског, али чак и из раног исламског и османског периода.³⁴ Две године касније започета су пробна ископавања на два места, у Азеки и на оближњем локалитету, који су покушали да идентификују са библијским Сохотом. Међутим, будући да ту није било важнијих проналазака, читав фокус пребачен је искључиво на Тел Азеку, те су 2012. године, под покровитељством Универзитета у Тел Авиву и Хајделбергу, званично започета археолошка ископавања, која трају до данас.

Будући да су Блис и Мекалистер након завршетка експедиције закопали своје ровове, савремени археолози одлучили су се да фокус ископавања најпре поставе на самим падинама тела. Тако су читаво налазиште у првим сезонама поделили на ареале S1, E1, N1 и W1. До 2015. године отворени су нови ареали на јужној (S2), источној (E3) и западној (W3) падини, са циљем да се боље разумеју саме зидине града, најпре из БД, али и из ГД (фиг. 4). Нагласак је стављен на источне падине, не би ли се пронашла опсадна рампа, коју је асирски цар Сенахирим могао користити приликом свог напада на Јудине градове крајем VIII века пре Христа. Осим тога, током првих пет сезона започета су ископавања и на самом врху тела (ареали T1 и T2) не би ли се добила сазнања у вези са архитектуром самог насеља. На прилазу са јужне стране 2020. године отворен је ареал S3. У унутрашњости самог насеља, недалеко од ареала E3, 2022. године отворен је ареал A1, а планирају се обновљена ископавања у ареалима T1 и T2, те отварање нових. У наставку ће бити дат кратак преглед најзанимљивијих открића, класификованих по археолошким периодима. Датирања археолошких периода у Палестини су наведена према хронологији коју нуди Финкелштајн.³⁵

Скица из дневника Блиса
и Мекалистера

Распоред ареала до 2019. г.

³⁴ Lipschits, *Seasons*, 6.

³⁵ Finkelstein, *Unearthed*, 20.

4.2.1. Открића

4.2.1.1. Рано и средње бронзано доба (3500–1550. године пре Христа)

У свим ареалима пронађена је грнчарија из РБД. Уз то, у ареалу S1 откривена је ритуална гробница са скелетима два млада магарца. Највероватније се ради о жртвама, будући да су у питању животиње усмрћене много пре него што су достигле узраст стоке за транспорт.³⁶ На источним падинама није пронађено много тога што би могло указивати да је тај део налазишта био насељен у РБД.³⁷

Када је у питању СБД, археолози су на читавој западној падини пронашли остатке зидина, за које се, на основу датирања грнчарије и цигала од блата, верује да су представљале спољне зидове града. То значи да је већ у СБД Азека могла бити утврђено насеље.³⁸ Ово је поткрепљено и открићем керамичке посуде, која је представљала гробницу одојчета сахрањеног (вероватно ритуално) у зидинама града у ареалу W2, а која се са сигурношћу може датирати на крај СБД.³⁹ У каснијим сезонама, чији се извештаји и даље очекују, пронађени су и остаци градске архитектуре у другим ареалима, пре свега, у ареалу Е3.

4.2.1.2. Касно бронзано доба (1550–1150. године пре Христа)

Азека достиже свој врхунац током КБД, што потврђују проналасци каснобронзане грнчарије у свим ареалима. То поткрепљује и проналазак ретког осликаног кипарског кратера (велика посуда за мешање вина и воде) из XIV века пре Христа у ареалу W1, што указује на развијену трговину у тадашњим градовима Леванта.⁴⁰ Осим тога, пронађено је доста грађевина карактеристичних за КБД, пре свега, у ареалима T1 и T2.⁴¹ Међутим, Азека је пред крај КБД у потпуности уништена и напуштена. На основу пронађене грнчарије, археолози претпостављају да се то уништење догодило крајем XII века пре

³⁶ За више в. Lidar Sapir-Hen et al., “Ceremonial Donkey Burial, Social Status, and Settlement Hierarchy in the Early Bronze Age III: The Case of Tel Azekah”, in *The Wide Lens in Archaeology. Honoring Brian Hesse’s Contributions to Anthropological Archaeology*, ed. Justin Lev-Tov, Paula Hesse, and Allan Gilbert (Atlanta: Lockwood Press, 2017), 259–70.

³⁷ Више о открићима у РБД: Lipschits, *Seasons*, 9–10.

³⁸ Lipschits, *Seasons*, 16–18.

³⁹ Lipschits, *Seasons*, 18. За више о ритуалним сахрањивањима одојчади в. Beth Nakhai, “When Considering Infants and Jar Burials in the Middle Bronze Age Southern Levant”, in *Tell it in Gath – Studies in the History and Archaeology of Israel. Essays in Honor of Aren M. Maeir on the Occasion of his Sixtieth Birthday*, ed. Itzhaq Shai (Münster: Zaphon, 2018), 100–128.

⁴⁰ За више в. Assaf Yasur-Landau et al., “A Rare Cypriot Krater of the White Slip II Style from Azekah”, *Israel Exploration Journal* 64, № 1 (2014): 1–8.

⁴¹ Lipschits, *Seasons*, 11.

Христа.⁴² Једно од открића која то потврђују су, осим слојева пепела у свим ареалима, и људски остаци пронађени у ареалу Т2.⁴³ Ипак, узрок уништења је још увек непознат. Претпоставке су да је реч или о насилном уништењу од стране непознатог спољног непријатеља или о природној катастрофи. Међутим, одговор на ово питање моћи ће да дају нека будућа ископавања, јер су слојеви из КБД заокружили пажњу археолога тек пре пар сезона.⁴⁴ Можда најзанимљивије откриће јесте и проналазак структуре налик на храм, на истоку, у ареалу Е3. У њој је пронађено мноштво културних објеката, те један велики камен, који је највероватније представљао олтар (фиг. 5).⁴⁵

Олтар ђаџанској храма из КБД

⁴² Sabine Kleiman et al., “A Snapshot of the Destruction Layer of Tell Zakariye/Azekah Seen Against the Backdrop of the Final Days of the Late Bronze Age”, *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* 132, № 2 (2016): 126–27.

⁴³ За више в. Karl Berendt et al., “Life and Death of Four Individuals in the Destruction of the Late Bronze Age City of Azekah, Israel”, *International Journal of Osteoarchaeology* 31, № 4 (2021): 593–604.

⁴⁴ За више в. Sabine Kleiman et al., “Late Bronze Age Azekah – An Almost Forgotten Story”, in *The Late Bronze and Early Iron Ages of Southern Canaan*, ed. Aren M. Maeir (Berlin–Boston: De Gruyter, 2019), 37–61.

⁴⁵ Lipschits, *Seasons*, 13. Будући да је ареал Е3 затворен у августу 2022. године, резултати се тек очекују.

4.2.1.3. Гвоздено доба I (1150–900. године пре Христа)

Током нових ископавања археолози нису пронашли ништа што би указивало на то да је Азека, након уништења у КБД, била насељена у ГД I. Сличну судбину доживео је и Лахис.⁴⁶ Међутим, будући да је фокус ископавања још увек на рубовима тела, није немогуће да ће будућа истраживања у унутрашњости града открити неке слојеве из ГД I. Азека своју поновну изградњу доживљава тек у ГД II.

4.2.1.4. Гвоздено доба II (900–538. године пре Христа)

Најзанимљивији период за археологе јесте свакако ГД II, будући да је то доба о којем најопширније говоре историјске књиге Старог Завета. И заиста, остаци који се датирају у ГД II пронађени су у свим ареалима. У ишчекивањима ископавања унутрашњости, где за сада ареал N1 предњачи откривањем градске капије, цистерне за воду и неке врсте древног водовода, Липшиц је често наводио да очекује проналазак рушевина читавог града.⁴⁷ Тренутно су најјаснији остаци уништења пронађени у ареалу S1.⁴⁸ Осим тога, пронађен је велики број стрела асирског типа и камења за праћке. Занимљиво је и то да, бар до сада, нису пронађени трагови никаквог светилишта, те да су слојеви изнад храма из КБД празни.

Оно што може датирати освајање Азеке на крај VIII века пре Христа јесте проналазак и анализа великог броја посуда са утиснутим печатима *ламелек*, карактеристичним за период владавине цара Језекије.⁴⁹ Сви пронађени печати су ранијег типа, што би могло указивати да је током прве половине VII века пре Христа, након асирске војне кампање, насеље било напуштено.⁵⁰ Након тога, тренутна открића говоре да је Азека била обновљена, али доста скромније. Претпоставља се да је њена величина одговарала величини тадашњег Лахиса, те да је пред крај ГД доживела још једно рушење.⁵¹

У том контексту, објављивање резултата ископавања из ареала E3 свакако ће донети и боље разумевање асирске опсадне рампе, вероватно прилично сличне оној у Лахису, коју је асирска војска морала саградити током свог

⁴⁶ Уп. David Ussishkin, *The Renewed Archaeological Excavations at Tel Lachish (1973–1994)* (Tel Aviv: ECU, 2004), 62–71.

⁴⁷ Lipschits, *Seasons*, 14.

⁴⁸ Oded Lipschits et al., “Tel Azekah – 2019. Preliminary Report”, *Hadashot Arkheologiyot: Excavations and Surveys in Israel* 133 (2021).

⁴⁹ Печати на грнчарији са ללמל натписом, што означава предмете у власништву цара у Јерусалиму. За више в. Oded Lipschits et al., “Judahite Stamped and Incised Jar Handles: A Tool for the Study of the History of Late Monarchic Judah”, *Tel Aviv* 38 (2011): 5–41.

⁵⁰ Lipschits, *Seasons*, 15.

⁵¹ Lipschits, *Seasons*, 16.

освајања Азеке 701. године пре Христа.⁵² Но, свакако, ископавања су потврдила да је уништења било, те да је за њих највероватније одговоран асирски цар Сенахирим, што историјски извори и описују.

Савремени археолози највише би се радовали проналасцима острака, парчићима глинене грнчарије на којима се налазе разни писани трагови. Међутим, до сада је пронађен само један такав комад, са свега неколико слова, чија се анализа и објављивање тек очекују.

4.2.1.5. Персијско (538–333. године пре Христа) и хеленистичко доба (333–63. године пре Христа)

На почетку ископавања откривено је да готово у свим ареалима горњи слојеви земље потичу из персијског и хеленистичког периода. Већ су Блис и Мекалистер остатке тврђаве на југоисточном узвишењу сместили у хеленистички период, а најновија ископавања су потврдила постојање већег села, или чак града, који се може датирати у IV или III век пре Христа. Остаци овог насеља су пронађени у ареалима N1, W1, W2 и S1. Осим тога, цистерна за воду саграђена у КБД је у ПД коришћена као гробница. Пронађени су гробови најмање шеснаест особа.⁵³ У последњој сезони 2022. године и ареал А1 је показао трагове хеленистичког утврђења. Занимљиво је да је Књиге Макавејске не спомињу, иако се сумња да је играла важну улогу током хасмонејског устанка.

5. КРАТАК ОСВРТ: КАМЕЊЕ НЕБЕСКО И КАМЕЊЕ ЗЕМАЉСКО

Када се сагледају поменута открића и горе изложени библијски текстови, могло би се закључити да археологија, бар у овом случају, говори у прилог Светом Писму. Најпре је установљено да је насебина на описаној локацији са именом Азека заиста постојала – већ у СБД представљала је насеље утврђено зидинама.

Ако би се у обзир узела библијска хронологија, у КБД Азека представља један развијени и утврђени град, вредан помена у перу писца ИНав. Уколико би се пак прихватила савремена теза о њеном касном записивању, било у време цара Јосије, било касније, јасно је да њен аутор, односно редактор, пред собом има један импозантан, у овом случају, јудејски град, близу којег су, по његовом виђењу, Израиљци могли однети победу над Аморејцима, те које је Јудино племе могло касније населити. Да ли су израиљска освајања обухватила и

⁵² Oded Lipschits et al., "Interdisciplinary Research of Assyrian Siege Ramps – The Case of Tel Aze-kah", *Hebrew Bible and Ancient Israel* 4, № 1 (2015): 135–43.

⁵³ Lipschits, *Seasons*, 19.

Азеку и да ли је кампања Исуса Навина (или каснији ратови описани у Суд) изазвала поменуто рушење насеља у КБД или су Израилци населили, па затим обновили већ порушено насиље, остаје отворено, поготово у светлу новијих открића, чије се објављивање очекује.

Цар Ровоам је могао бити тај који је утврдио Азеку у ГД II, будући да у том периоду заиста долази до обнове насеља и утврђења које је касније Сенахирим разрушио. Будућа ископавања унутрашњости самог града могла би о томе дати више података. Међутим, чак се и у персијском и у хеленистичком периоду могу археолошки доказати трагови живота у Азеки, пре свега, чврсте зидине, те је крајњи редактор Дн уистину могао бити њен савременик. Уз то, остаци из персијског периода указују на мање насеље, које би доиста могло одговарати *повраћничком насељу* оних Израиљаца који су се вратити из вавилонског ропства, а чији повратак описује Нем.

На крају, ако се узму речи пророка Јеремије и описи догађаја из 2Цар о времену царева Језекије и Седекије, те се уз њих додају и поменута писма из Лахиса, те нешто старија Сенахиримова документа, недвосмислено се да закључити да у овом контексту Свето Писмо заиста говори о историјским догађајима и постојећим местима које Оци и теолози Цркве проучавају готово два миленијума, а чије тајне, камен по камен, археолози и данас са успехом откривају.

БИБЛИОГРАФИЈА
BIBLIOGRAPHY

- Дрејн, Џон. *Увођење у Свјетле Завеј*. Београд: Слио, 2003.
- Ahituv, Shmuel. *Echoes from the Past. Hebrew and Cognate Inscriptions from the Biblical Period*. Jerusalem: Carta, 2008.
- Berendt, Karl, Sandra J. Garvie-Lok, Pamela Mayne Correia, Oded Lipschits, and Yuval Gadot. "Life and Death of Four Individuals in the Destruction of the Late Bronze Age City of Azekah, Israel." *International Journal of Osteoarchaeology* 31, № 4 (2021): 593–604.
- Bliss, Frederick J., and Robert A. S. Macalister. *Excavations in Palestine During the Years 1898–1900*. London: Palestine Exploration Fund, 1902.
- Clermont-Ganneau, Charles. "The Site of the City of Adullam." *Palestine Exploration Fund Quarterly Statement* 7, № 3 (1875): 168–77.
- Dagan, Yehuda. *The Settlement in the Judean Shephelah in the Second and First Millennium B.C.E.: A Test-Case of Settlement Processes in a Geographical Region*. Tel Aviv: Tel Aviv University, 2000.
- Dorsey, David. "The Location of Biblical Makkedah." *Journal of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University* 7 (1980): 185–93.
- Dozeman, Thomas B. *Joshua 1–12*. Yale: Yale University Press, 2015.
- Finkelstein, Israel. *David and Solomon: In Search of the Bible's Sacred Kings and the Roots of the Western Tradition*. New York – London: Free Press, 2007.
- Frevel, Christian. „'Dies ist der Ort, von dem geschrieben steht...' Zum Verhältnis von Bibelwissenschaft und Palästinaarchäologie." *Biblische Notizen* 47 (1989): 35–89.
- Galil, Gershon. "A New Look at the Azekah Inscription." *Revue biblique* 102 (1995): 321–329.
- Gertz, Jan C. *Grundinformation Altes Testament. Eine Einführung in Literatur, Religion und Geschichte des Alten Testaments*. Stuttgart: Vandenhoeck & Ruprecht, 2019.
- Hasel, Michael. *Socoh of the Judean Shephelah: The 2010 Survey*. Winona Lake: Eisenbrauns, 2017.
- Heike, Thomas. *Die Bücher Esra und Nehemia*. Stuttgart: KBW, 2005.
- Klein, Ralph W. *1 Chronicles*. Minneapolis: Fortress Press, 2006.
- Kleiman, Sabine, Yuval Gadot, and Oded Lipschits. "A Snapshot of the Destruction Layer of Tell Zakariye/Azekah Seen Against the Backdrop of the Final Days of the Late Bronze Age." *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* 132, № 2 (2016): 105–133.
- Kleiman, Sabine; Ido Koch, Lyndelle Webster, Karl Berendt, Omer Sergi, Manfred Oeming, Yuval Gadot, and Oded Lipschits. "Late Bronze Age Azekah – An Almost Forgotten Story." In *The Late Bronze and Early Iron Ages of Southern Canaan*, ed. Aren M. Maeir, 37–61. Berlin–Boston: De Gruyter, 2019.
- Knauf, Ernst A. *Joshua*. Zürich: TVZ, 2008.
- Lipschits, Oded. "Literary and Ideological Aspects of Nehemiah 11." *Journal of Biblical Literature* 121, № 3 (2002): 423–440.

- Lipschits, Oded, Omer Sergi, and Ido Koch. “Judahite Stamped and Incised Jar Handles: A Tool for the Study of the History of Late Monarchic Judah.” *Tel Aviv* 38 (2011): 5–41.
- Lipschits, Oded, Manfred Oeming, and Yuval Gadot. “Interdisciplinary Research of Assyrian Siege Ramps – The Case of Tel Azekah.” *Hebrew Bible and Ancient Israel* 4, № 1 (2015): 135–143.
- Lipschits, Oded, Yuval Gadot, and Manfred Oeming. “Four Seasons of Excavations at Tel Azekah: The Expected and (Especially) Unexpected Results.” In *The Shephelah During the Iron Age. Recent Archaeological Studies*, ed. Oded Lipschits, and Aren M. Maeir, 1–25. Winona Lake: Eisenbrauns, 2017.
- Lipschits, Oded, Liora Freud, Nitsan Shalom, and Alexandra Wrathall. “Tel Azekah – 2019. Preliminary Report.” *Hadashot Arkheologiyot: Excavations and Surveys in Israel* 133 (2021).
- Miroschedji, Pierre. “The Early Bronze Age Fortification at Tel Yarmut.” *Eretz-Israel: Archaeological, Historical, and Geographical Studies* 21 (1990): 48–61.
- Mittmann, Siegfried. “Hiskia und die Philister.” *Journal of Northwest Semitic Languages* 15 (1990): 91–106.
- Myers, Jacob. *I Chronicles*. New York: Doubleday, 1965.
- Myers, Jacob. *Ezra.Nehemia*. New York: Doubleday, 1965.
- Na’aman, Nadav. “Sennacherib’s Letter to God on His Campaign to Juda.” *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 214 (1974): 25–39.
- Nakhai, Beth. “When Considering Infants and Jar Burials in the Middle Bronze Age Southern Levant.” In *Tell it in Gath – Studies in the History and Archaeology of Israel. Essays in Honor of Aren M. Maeir on the Occasion of his Sixtieth Birthday*, ed. Itzhak Shai, 100–128. Münster: Zaphon, 2018.
- Napchan-Lavon, Sharon; Yuval Gadot, and Oded Lipschits. “Bliss and Macalister’s Excavations at Tell Zakariya (Tel Azekah) in Light of Published and Previously Unpublished Material.” In *Villain or Visionary? R. A. S. Macalister and the Archaeology of Palestine*, ed. Samuel Wolff, 74–95. London – New York: Routledge, 2015.
- Oeming, Manfred. „Erzählen lernen aus dem Alten Testament. Die Geschichte von David und Goliath als Lehrstück narrativer Theologie und Pädagogik.“ In *Erzählen. Ingrid Schoberth zum 60. Geburtstag*, Hrgs. Christoph Wiesinger, und Stephan Ahrnke, 119–142. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2019.
- Rofé, Alexander. “David Overcomes Goliath (1 Sam 17). Genre, Text, Origin and Message of the Story.” *Henoch* 37 (2015): 66–100.
- Römer, Thomas. *Einleitung in das Alte Testament. Die Bücher der Hebräischen Bibel und die alttestamentlichen Schriften der katholischen, protestantischen und orthodoxen Kirchen*. Zürich: TVZ, 2013.
- Sapir-Hen, Lidar, Yuval Gadot, and Oded Lipschits. “Ceremonial Donkey Burial, Social Status, and Settlement Hierarchy in the Early Bronze Age III: The Case of Tel Azekah.” In *The Wide Lens in Archaeology. Honoring Brian Hesse’s Contributions to Anthropological Archaeology*, ed. Justin Lev-Tov, Paula Hesse, and Allan Gilbert, 259–270. Atlanta: Lockwood Press, 2017.
- Silberman, Neil, and Finkelstein, Israel. *The Bible Unearthed. Archaeology’s New Vision of Ancient Israel and the Origin of its Sacred Texts*. New York: Free Press, 2001.

- Ussishkin, David. *The Renewed Archaeological Excavations at Tel Lachish (1973–1994)*. Tel Aviv: EY, 2004.
- Vieweger, Dieter. *Archäologie der biblischen Welt*. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 2012.
- Yasur-Landau, Assaf, Boaz Gross, Yuval Gadot, Manfred Oeming, and Oded Lipschits. “A Rare Cypriot Krater of the White Slip II Style from Azekah.” *Israel Exploration Journal* 64, № 1 (2014): 1–8.

ALEKSANDAR DANILOVIĆ
Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg
aleksandar.danilovic.014@gmail.com

AND THE LORD THREW DOWN HUGE STONES FROM HEAVEN (JOSH 10:11)
ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS AT TEL AZEKAH FROM THE BIBLICAL
PERSPECTIVE

Abstract: In the heart of the Judean Lowlands there is a hill that hides many secrets from the ancient past of the Southern Levant: Tel Zakariya, as the locals have called it for years, that is, biblical Azekah, the famous city where David overcame Goliath. The prophet Jeremiah also wrote about the same place when he talked about the fate of Judah and King Zedekiah himself, which, based on Assyrian sources, was completely destroyed by King Sennacherib. In 2012, archaeologists began extensive excavations at this site and to this day have uncovered many mysteries that the earth was hiding for hundreds of years. This article will try to provide an overview of the biblical texts that write about Azekah, and then to present some of the contemporary archaeological discoveries. Finally, since the excavations are still active, and they are planned for the next few seasons, the idea of this study is to analyze the biblical text through the googles of current discoveries. ► *Keywords:* Tel Azekah, biblical archeology, Joshua, David, Rehabeam, Jeremiah, Nehemiah.